

Slag bij Arnhem

Dagboek van Jeanne Meeter Endt

17 September tot November 1944

Toelichting van Karin Meeter:

Jeanne Meeter- Endt (1880- 1971) was mijn grootmoeder van vaders zijde. Zij was de weduwe van Friso Meeter sr. die in 1916 gestorven was. Ze woonde lang in Arnhem, waar haar twee jongste kinderen geboren werden. In de oorlogsjaren verbleef ze in Laren, eerst bij haar zuster Do van der Waerden-Endt, na haar zusters dood in 1942, bij haar schoonzuster, de vrouw van Gerrit Endt. In september 1944 logeerde ze bij haar jongste zoon, Friso Meeter, geboren 1911. Friso werkte gedurende de oorlog bij het distributie wezen in Arnhem en had een huurhuis in Oosterbeek, Bildersweg 6, hoek van Deldenpad. Dit huis stond ongeveer halverwege de “berg” tussen Oosterbeek Laag en Hoog in, op dezelfde hoogte en niet ver van Beekhof, het huis van Isaac Brevée, mijn grootvader van moeders zijde. Het huis aan de Bildersweg keek naar het Westen uit over akkers zodat er goed zicht was op de Hemelse Berg en Wolfheze, naar het Zuiden waren de Benedendorpseweg, de uiterwaarden en mogelijk de Rijn zichtbaar. Die Benedendorpseweg was een van de rechtstreekse verbindingen tussen het landingsgebied van de Engelsen op de Ginkelse heide in de buurt van Wolfheze en de bruggen in Arnhem.

In het huis aan de Bildersweg waren in september 1944 naast Jeanne Meeter-Endt aanwezig: Friso Meeter en zijn vrouw Ditha Baert, hun kinderen Sietske op dat moment bijna 8 jaar oud en Onno van 5 jaar. Bovendien was er het echtpaar Chits, Mau en Rie, zij waren bij de familie Meeter ondergedoken. Mau was een compagnon in het handelshuis waarvan Friso Meeter sr. destijds mede eigenaar was.

Dagboek van Jeanne Meeter-Endt over de periode van 17 September 1944 – November 1944 (slag bij Arnhem)

Oosterbeek, 17 september 1944.

Wat een geluksdag vandaag! Het begin van de bevrijding! Hoe is het mogelijk dat ik dat juist in Oosterbeek meemaak? 't Ging als volgt toe:

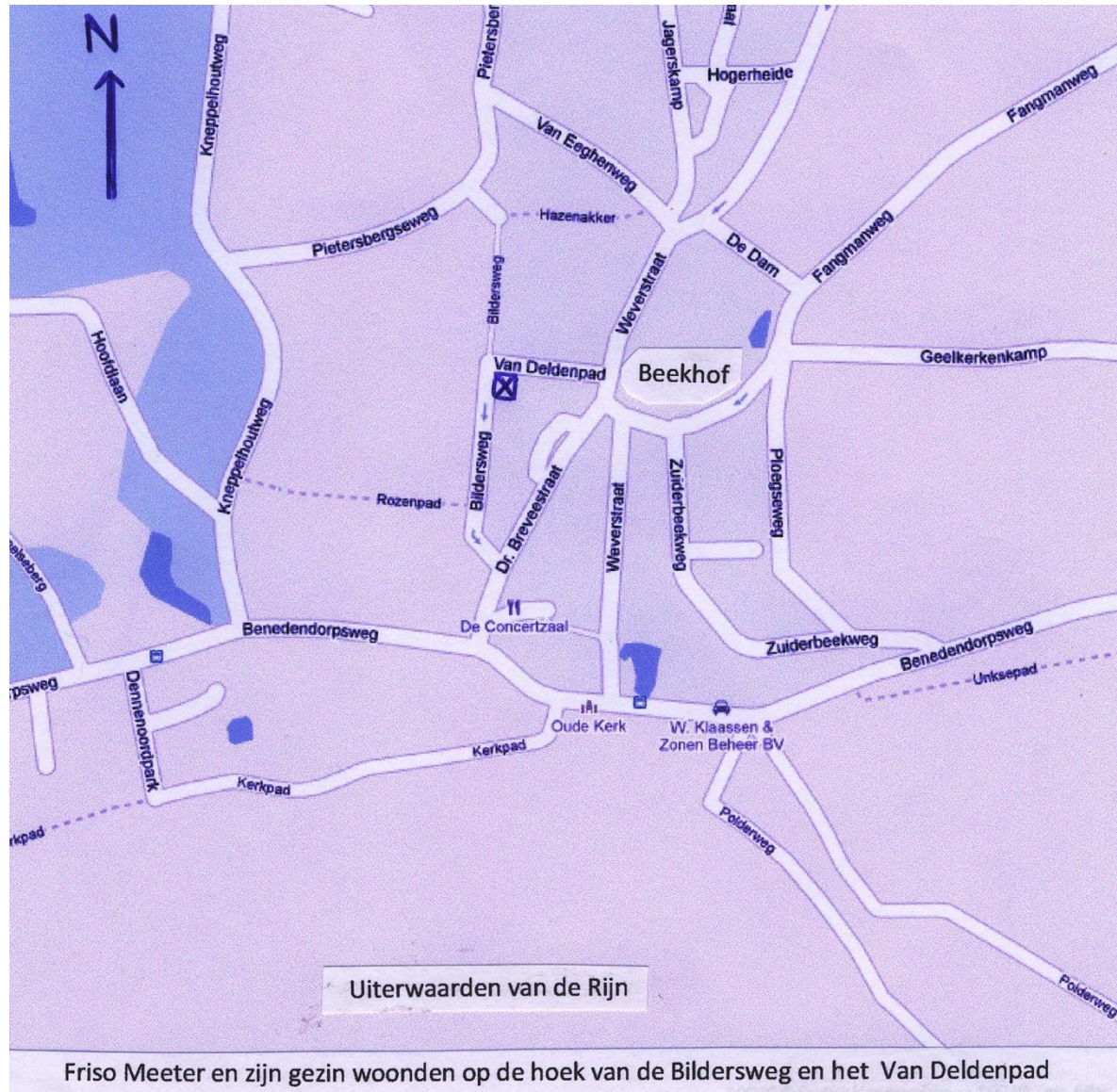
Vanmorgen (Zondag) omstreeks 11 uur cirkelden er eenige vliegtuigen boven ons hoofd, die voortdurend bleven inspecteren. Van alle kanten knetterde 't Duitse afweervuur; raketbommen vielen neer en in minder dan geen tijd was 't een lawaai van geweld. 't Huis schudde en kraakte, wij vluchtten naar het trapgat, de kinderen doodsangstig en, eerlijk gezegd, wij ook, want van zoo dichtbij hadden wij nog geen oorlogsgeweld meegemaakt. Bovendien was Friso naar de Kochs, pension Waldfriede, gegaan en daar zaten wij over in onrust, want Waltfriede ligt vlakbij het station en het zat er vol soldaten; 't leek wel een fort, gisteren, toen wij er waren ter eere van de Zilveren Bruiloft van de Kochs.

Het bleek al gauw, dat wat we meegemaakt hadden, een Engelsch voorbereidingsbombardement geweest was; eenige bommen waren bij ons in de buurt, in de wei achter het kerkje, terecht gekomen, andere naast de bruggen.

Toen we een beetje van de schrik bekomen waren, kwam er een nieuw schouwspel (Friso was thuisgekomen, heelhuids): een massa Engelse vliegtuigen kwamen er over de Betuwe aanzetten en gingen in Noordelijke richting; zeker wel duizend! Ze draaiden om Wolfeze heen. Vreemde, grote types waren erbij, waarvan we zagen dat ze door een gewoon type aan een kabel voortgetrokken werden; boven de bosschen van Wolfheze daalden ze langzaam neer: grote zweefvliegtuigen waren het, "gliders", die massa's Tommies transporteerden. O, dit heeft wel een uur geduurd, al meer en meer! Kort daarna zagen we grote rookkolommen boven Wolfeze opstijgen en stond alles daar in lichterlaaie. Dit alles vanuit ons huis te zien, omdat we zoo'n vrij uitzicht in die richting hadden. Wat het te beduiden had, wisten we toen nog weinig, maar we voelden dat er iets groots gebeurde, en na de benauwdheid die ons 's morgens bevangen had, kwam er een gevoel van opluchting, van bevrijding over ons.

Dit merkwaardige schouwspel duurde wel tot een uur of drie. Toen merkten we dat al die moffen die in Oosterbeek lagen ingekwartierd, zich zenuwachtig klaar maakten om met wagens en tanks te vertrekken. Het terrein om Voute en Brevée heen, stroomde leeg, nadat het eerst nog eens flink beschadigd werd door het aftrekken van takken voor camouflage. Van de politie, buurman Nieboer, hoorden we dat er wel veel brand in Wolfeze en omtrek was, maar dat het de Engelsen gelukt was, het dorp te bezetten en dat ook Ede al bevrijd was. Wat een enthousiasme toen door je heen voer is niet te beschrijven! Je juichte en lachte en holde, ondanks granaatscherven-gevaar, naar diverse burens die nog niets gezien of gehoord hadden doordat ze in de kelder zaten en geen vrij uitzicht hadden, o.a. de Brevée's. En iedereen werd aangestoken door het enthousiasme en wist van gekheid niet wat je

doen of laten moest. Een of andere hoge oome, die op de Tafelberg zat, was ook verdwenen. Alle moffen weg: 't was een ongekende rust! Maar in de lucht was 't nog lang niet rustig. Telkens hoorde je bommen vallen, maar afweer was er niet meer: of weggebracht of weggebombardeerd. We hoorden dat Arnhem het ook erg te kwaad had gehad: Café Royal, eenige huizen op de Oude Kraan en op het Nieuwe Plein. De elektriciteit ging niet meer, maar wat deed dát er toe; we waren bevrijd en eerder dan Holland! Wat een beleving!

Een paar uur later

“Daar zijn ze, daar zijn de Tommies!” werd er buiten geroepen. En waarachtig daar liepen een heele troep Tommies ongehinderd over de Benedendorpsche weg! Wij holden er heen, lieten alles in de steek, ook de aardappelkoek die desnoods maar aan moest branden, en waren half gek van vreugde net als de

andere dorpelingen die er samenstroonden. Men schreeuwde hoera, men danste, men juichte, men “shook hands” met de Tommies en men verwelkomde ze met appels, peren, tomaten en jenever. Die jeneverflesch van de kroegbaas ging van mond tot mond en op een gek oogenblik zag ‘k zelfs Ditha er aan lurken. Iedereen had plotseling oranje aan; Rie Chits voorzag ons van strikjes en bloemetjes, Ditha haalde een groote oranje kwast tevoorschijn; Friso stak de vlag van de Chitsen op een schoffel naar buiten, en op een goed oogenblik werd zelfs een vlag uit de kerktoren gestoken! En voortdurend meer Tommies en steeds groter gejuich! De Brevée’s werden gewaarschuwd en werkelijk verscheen opa dokter ook zelf met zijn grappige gezicht tussen de menigte. Ik holde naar de Schadé’s, die nota bene nog netjes, plichtsgetrouw, aan hun koffietafeltje zaten, en eigenlijk te bang waren om uit hun huis te komen. Ze geloofden ‘t niet, dat ‘t Benedendorp vol Engelschen zat, maar aangemoedigd door mij, trokken we met z’n vieren gearmd naar de Weg en ook zij werden door ‘t enthousiasme aangestoken. Hun hondje moest natuurlijk ook mee en was niet te houden van opwinding. Ampat, de terriër van de Chitsen, keft de Engelschen ook aan één stuk aan, tot hun groot plezier. Sietske en Onno huppelden ook nog tusschen de menigte en riepen “Good bye, good luck!” tegen de Tommies, die “Good bye, sweetheart” terugriepen. ‘t Waren zulke goeie, flinke gezichten, groot verschil met die moffenkoppen. ‘t Was één onophoudelijke bejubeling, en ‘t bleef maar Tommies met kleine tanks en fietsen en karretjes met munitie en houwitsers stroomen, alles naar Arnhem.

We dachten ons al geheel bevrijd, maar och, wat waren we onnoozel. Achteraf beschouwd was ‘t heel gevaarlijk wat we deden, want in ‘t Benedendorp waren ze al in een strijd gewikkeld, en toen we eenmaal thuis waren om 7 uur en aan tafel zaten, brak de verdediging pas goed los: ontzettend lawaai van geschut en bommen en mitrailleurs en grote explosies. De brug over de Rijn was ‘s morgens gesprongen. We vlogen allemaal angstig naar het trapgat, de kinderen huilend, Rie nerveus, en Ampat de eenige die zich van de herrie niets aantrok, en per se de tuin in wilde. Zoo bleef het tot donker aanhouden; gelukkig deed de electriciteit het weer, ook gas en water bleven we houden. De kinderen die doodop van opwinding waren, hebben we toen op matrasjes in de zitkamer te slapen gelegd en Friso ging bij hen zitten. Ditha is naar boven gegaan en ik ben bij de Chitsen gaan zitten, waar we ter kalmeering een spelletje gerummied hebben, waar later ook Friso, die eigenlijk wat koortsig en asthmatisch was, aan deelnam. Onze vlag was allang binnengehaald en we merkten eigenlijk nú pas, hoe hachelijk de heele toestand was. Een vreemd contrast: ‘t Benedendorp een vrijheidsfeest en ‘t Bovendorp in oorlog!

18 September.

De nacht verliep vrij rustig; vanmorgen tegen het aanbreken van den dag begon het lawaai weer. Er was Engelsch afweergeschut in de wei bij ‘t kerkje geplaatst, dat richting Arnhem vuurde. ‘t Bovendorp bleek lang niet vrij van Duitsche troepen te zijn zooals ‘t Benedendorp. Wat daar zich afgespeeld heeft, weten we niet. Tegen 12 uur hoorden we dat Bato’s wijk, ‘t Stadhuis, een bolwerk van de Duitschers geworden was, en dat is vrij dichtbij. De kinderen waren de vorige dag zóóveel spektakel gewend geweest, dat ze dit niets vonden en ‘t gevaar om buiten te spelen in ‘t geheel niet inzagen. Met grote moeite hielden we ze binnen, en dat was maar goed ook, want ‘t huis aan de overkant van de akker was al geraakt; geen

persoonlijke ongelukken. De Arnhemsche brug schijnt wel in Engelsche handen te zijn, maar daar in de buurt, op de Rijnkade en de Eusebiussingel wordt hevig gevochten en de stad staat steeds onder vuur. Voor 't eerst zien we eenige Duitsche jagers in de lucht; ook gisteren waren die niet verschenen. Er komen telkens nog troepjes Engelschen (en ook Hollanders) langs de weg beneden, die chocola en sigaretten en 't nieuwe Hollandsche geld aan sommigen uitdeelden. Tegen de middag wordt het vuuren wat minder en klinkt het geluid wat verder weg. In Oosterbeek Hoog schijnt nog steeds gevochten te worden, vooral bij Waldfriede en Station. Arme Kochs! En Karel lag nog wel met asthma op bed.

Tegen 4 uur plotseling gejuich in de buurt: dáár komen weer Engelsche zweefvliegtuigen, de supplies, en ook zien we een massa parachutisten dalen in de buurt van Doorwerth. Een prachtig gezicht! Onderwijl hebben we op de radio gehoord dat wij niet de eenigen zijn die bevrijd worden, maar dat 't een groote opzet is: Eindhoven, Tilburg, Nijmegen en Rotterdam schijnen ook landingstroepen gekregen te hebben.

Tegen 6 uur wordt het rustiger inde lucht. Zou de tegenstand in Arnhem wat gebroken zijn?

Zelfde dag 7 uur.

De stemming is sterk gedaald. Bij nader inzien blijkt 't bovendorp nog zeer onveilig te zijn, en Arnhem wordt telkens onder vuur genomen. In de Benedendorpsche Weg hebben de Engelschen zich ingegraven; zij schijnen een sterke tegenaanval te verwachten. We horen hier nog steeds mitrailleurs en geweren, behalve 't Engelsche geschut dat uit de wei achter 't kerkje Arnhem beschiet. We durven nauwelijks naar de Weverstraat toe. 't Gas is ineens opgehouden, dus kunnen we ons eten niet gaar krijgen. Een pan met pap van de Chitsen, die 's middags al warm gegeten hebben, brengt uitkomst. De elektriciteit weigert ook, dus geen radio en vanavond vroeg bed toe.

Dinsdag, 19 September.

De nacht was onrustig, veel lawaai. Sietske en Onno zijn om 11 uur maar weer naar beneden gehaald. 't Dorp zit weer vol Duitsers en bij Station-Hoog schijnen ze zich te verschansen in een groot huis; 'k vrees dat het Waldfriede is, waar de Kochs zitten of zaten. De brug bij Arnhem schijnt telkens van bezitter te wisselen en Arnhem heeft veel te lijden. Achter ons kerkje is een zwaardere kaliber-kanon bijgezet dat ons zojuist heftig verschrikt heeft, zodat we allemaal weer naar 't trapgat vlogen. Tegen twaalf verschenen er Duitse jagers die boven ons een poosje bleven cirkelen. We waren bang voor een luchtgevecht, maar Engelsche jagers waren zoo gauw niet hier, dus bleef 't bij kanongebulder. Op straat is 't doodstil; alleen Engelsche soldaten komen nu en dan voorbij. Elektra is er weer; gas nog niet. Friso heeft een kookkachel van zolder gehaald, waar nu voor beide partijen samen op gekookt wordt. En het schieten gaat maar onophoudelijk door.

6 uur

De middag begon in angstige spanning. De Tommies, met wie velen nu in contact zijn, vertellen dat ze versterking zéér nodig hebben, anders houden ze 't hier niet. Vanmiddag verwachten ze Polen. Intusschen hooren we dat Waldfriede afgebrand is, evenals verschillende andere huizen o.a. van

Crayenhage, die met zijn gezin opgenomen is bij de Brevée's. Arnhem brandt ook op verschillende plaatsen: Lombok, Klinkelbeek, Heyenoord. Of 't huis van de Mijnlieffs nog staat?

Om een uur of drie komen er troepjes losgelaten gevangenen uit de "Koepel" in Arnhem. Ze komen om kleeën en hulp vragen, en vertellen dat de gevangenis doorzeefd is met kogels; het heeft een paar bewakers 't leven gekost; de directeur heeft de gevangenen toen losgelaten. Friso met z'n vrienden spant er zich voor om de mensen voort te helpen. Na ze van kleeën voorzien te hebben heeft hij ze over 't Drielsche veer gezet; hoewel de veerman riep dat het verboden was, heeft hij zelf de veerboot maar bediend. De Betuwsche boeren moeten hen maar weer verder helpen. In de lucht is 't een poosje stil, behalve eenige Duitsche jagers op verkenning. Daar ineens, tegen half 5, komt er weer een heele troep zware 4-motorige vliegtuigen uit Engeland aanzetten. Toen ze ongeveer boven Oosterbeek Hoog waren, poef – daar lieten ze een heele bende parachutes los: rood, wit, blauw, bruin, oranje, groen – een prachtig gezicht. We konden alles duidelijk door de ramen zien; telkens weer meer, de lucht was er vol van. Zwaar kanongebulder was 't antwoord er op – en we krompen weer in één van schrik. Maar je went toch langzamerhand aan de helsche geluiden. Of 't soldaten waren of munitie dat er uit de parachutes neerdaalde, konden we toen nog niet uitmaken, maar later vertelden de Tommies ons, dat er voornamelijk voorraden neerdaalden en dat er aan de kleur van de parachute te zien was, of het munitie of mondvoorraad of verbandmiddelen enz. waren. Één van de vliegtuigen werd getroffen en zagen we brandend neerkomen. Ze gooiden toch nog twee parachutes uit, waarschijnlijk de piloten.

Woensdag, 20 september.

Er zijn geruchten dat Duitsers terrein gewonnen hebben en naar Oosterbeek zouden oprukken én het tegenovergestelde, dat er duizenden moffen in 't nauw gebracht zouden zijn en naar deze kant zouden uitwijken. In ieder geval moeten we op alle eventualiteiten rekenen en koffertje of rugzak klaarmaken. Het dreigt een hachelijke nacht te worden. Friso en Ditha halen de vier matrassen naar beneden en installeren zich met de kinderen in de zitkamer. De Chitsen hebben Mevr. Busschütten en haar dochtertje plus drie honden (!), die uit hun huis moesten, onderdak gegeven en dit heele stel installeert zich, aangekleed, in 't kantoor. Ik ga alleen naar boven. Van slapen komt niet veel; 't is buiten onrustig, veel geweer- en mitrailleurvuur in de buurt, veel geloop van Tommies langs de Bildersweg. Tegen twee uur breekt er geweldig Duitsch geschut los; 't huis schudt en rinkelt aan alle kanten. Tegenvuur beantwoordt het, maar dat is voor ons veel dragelijker. Na een half uur zakt het weer, maar 't blijft onrustig in de buurt. Half 7 hoor ik een gesprek van Mau met de Tommies, die zich rond 't huis verschanst hebben. 't Wordt een algeheele verbroedering met de Tommies; de kinderen vooral worden dikke vrienden en krijgen chocola (!) en Engelsch geld. Wij vragen hun honderd uit en ze laten zien, op welke praktische manier ze gekleed zijn en hoe ze alles bergen. Ze hebben voor 2 x 24 uur voedsel bij zich, in kleine dozen verpakt. Blokjes vleesch, bouillon, melk, biscuits, chocola, vitaminen, cigaretten, zuurtjes, kauwgum, enz.; 't meeste gecompriëerd. Ons huis ligt middenin een verschansing: 't veld van Valburg zit vol militairen die zich ingegraven hebben en hun bivak in de omliggende huizen opslaan; de Bildersweg wordt niet begaan, tenzij met toestemming. Voor ons huis staat een wacht en op de bovenkamer ook één. 't Zijn militairen uit de "gliders", die eergisteren naar beneden gekomen zijn; sommigen zijn ook al neergelaten geweest in Normandië. Ze zijn erg gemoedelijk onder elkaar; je kunt haast niet merken, welke rang ze bekleeden. 's Morgens vroeg loopen we vrij rond 't huis en staan te

praten met de Tommies, maar na 't ontbijt breekt 't gedonder weer los, zoo geweldig hard als we 't nog niet gehad hebben; 't geschut komt blijkbaar steeds dichterbij ons. Plotseling komt de bovenruit van de voordeur naar beneden vallen: aan gruzelementen. Een paar huizen aan de Weverstraat storten in. De Tommies in actie. Op 't veld van Valburg is klein afweergeschut gezet en voortdurend vliegen de granaten om ons huis heen, zoodat we maar dekking zoeken tegen de muur van de zitkamer. Er is ook een granaat in de akker tegenover ons gekomen. 't Geheel is erg griezelig. En toch is 't vreemd: we zitten nu middenin de strijd, we beleven de oorlog en we weten absoluut niet wát er om ons heen gebeurt, en evenmin hoe de algemeene toestand is, want de elektriciteit is te weinig om de B.B.C. te hooren.

11 uur

De B.B.C. in de vorm van Chits vertelt dat de troepen uit 't Zuiden 50 K.M. opgerukt zijn en Nijmegen bereikt hebben. Goddank! Montgomery zou ons te hulp komen, wordt er beweerd.

6 uur

O, wat een hel hebben we door moeten maken vanmiddag! Er brak plots een ontzettend kanongebulder boven onze hoofden los, beantwoord door "onze" kanonnen op 't veld. We zaten midden in zwaar artillerievuur! Een bovenruit van de zitkamer viel in scherven neer, later gevolgd door andere boven en beneden. De kalk hagelde in brokjes op onze hoofden; niemand werd gekwetst. Ineens een felle, prachtige brand: dat was de M.U.L.O.school die Peetje indertijd bouwde! Nog een klap; een projectiel had de muur en het dak van buurman Hendriks geraakt; geen brand gelukkig. 't Spoorde ons aan om de koffertjes klaar te zetten en te delibreren of we wel in 't huis zouden blijven. Na veel beraad met "onze" officier, wat een aardige, keurige man bleek te zijn die verstaanbaar Engelsch sprak, besloten we te blijven en op matrassen in de kelder te gaan slapen. We zouden toch ook niet weten, waar we onze toevlucht zouden moeten zoeken. Maar de maat was nog niet vol: tegen half vier verscheen de trein "gliders" weer, die parachutes uitgooide; we keken er niet zoo enthousiast naar als de vorige dag, want onze veiligheid gebod ons om meestentijds op de trap of in de kelder te schuilen. Plotseling hoorden we een gekraak op het dak; een parachute was er op neegekomen, die munitie aanvoerde, een roode. Het zwarte cylindervormige pak was door ons dak en door 't plafond van de logeerkamer heen gevallen en zat daarin vast. Gauw onze Tommies erbij geroepen, die het pak los maakten en Ditha een groote lap van de rooie kunstzij offreerden. Ondertusschen zaten we met een kapot dak en plafond, maar 't was droog weer, dus we bleven maar. 't Zou ook veel te riskant zijn om je neus buiten de deur te steken, want 't bleef maar doorbulderen, en toen de Duitsche jagers er bij kwamen, was er een formeel luchtgevecht boven ons hoofd gaande; ook dat nog! Sietske die zich tot nu toe zoo flink gehouden had, werd dit te bar; ze hilde van schrik en angst, en zei op een goed oogenblik: "ik zal nu wel altijd droevig blijven en nooit meer blij kunnen zijn". Maar een uurtje later was ze erover heen en zat ze met Onno in de kelder samen te zingen.

Eén van onze Tommies zagen we gewond aan zijn been wegdragen langs ons huis en gauw daarna per Roode Kruis auto vervoeren. Arme Kerel! Hij was geraakt door een "sniper", dat is een vijand die zich schuilhield in de boomen van de Hemelsche Berg en die op hem had gevuurd. Gelukkig hadden ze die sniper vlak daarop gevangen. Om zeven uur werd het eindelijk rustig en konden we in de zitkamer een

boterhammetje eten en het terrein van ravage overzien. O, wat zag 't huis er uit en wat lag 't vol scherven en kalk! Maar 't stónd tenminste nog.

Onze officer gaf ons de raad om half negen in de kelder te kruipen, want hij verwachtte weer hevige explosies. Allemaal konden we daar niet liggen en er deed zich een groot probleem voor: de beesten, 4 stuks. De honden wilde Friso in geen geval 's nachts in de kelder hebben (Engelsch voorschrift). Ze moesten dus in de gang blijven, wat dikke tranen en een halve zenuwbui veroorzaakte bij de Busschütters waarop Friso voor zijn doen heel barsch uitviel: "Is 't nou uit met dat gelamenteer? Weg met de honden, ik wil ze hier niet hebben". Sietske zei daarop heel wijs: "Maar vader, wat een taal voor jouw doen; zo heb ik je nog nooit gehoord." Tenslotte was de oplossing dat de Chitsen met de honden naar hun zitkamer verhuisden, die tot nog toe ook veilig leek, waar ze hun matras heenhaalden. Wij sliepen dus met z'n vijven naast elkaar in de kelder en de Busschütters dwars aan onze voeten. Maar van slapen kwam niet veel, zoodat Ditha en ik besloten op een stoel te gaan zitten met een jas aan. Vandaar dat ik nu dit relaas afgeschreven heb in de kelder met 6 snurkende mensen om me heen, bij het licht van een kaarsje. Helaas is de radio vandaag bij een explosie kapot geslagen.

Donderdag, 21 September, 11 uur.

"It has been a quiet night", daar begroette ieder 's morgens elkaar mee, boven verwachting. Allen hebben ze dan ook vrij goed geslapen, ook de honden. Toen ik 's morgens vroeg even m'n neus buiten de deur stak, was 't buiten een ongekende ravage. Vele huizen waren ingestort of afgebrand, binnenshuis trapte je overal op scherven van glas, de lamp lag in stukken, geen ruit meer heel behalve in de keuken en de zijkamer. En overal lagen er buiten parachutes verspreid, op bomen en daken, een kleurig gezicht. De Tommies hebben boven wacht gehouden en zijn nu bezig hun gecomprimeerd eten op hexamine-tabletten op te koken in de keuken. Ze komen al gauw met 't verblijdende bericht dat 't groote leger Arnhem bereikt heeft en dat 't daar all right was; wat niet wegneemt dat we nog weer een geweldig vuur over onze hoofden hebben gehad en gauw met z'n allen in de kelder gekropen zijn, waar we niet eerder dan nú uitkwamen. Er zijn 2 groote gaten in de tuin geslagen, waarvan de granaatscherven teruggeslagen zijn tot in de zitkamer toe, waar zelfs 't schilderij boven de schoorsteen door beschadigd is. Firso komt met een gelukkig gezicht binnen: hij heeft een echte cigaret gekregen. De kanonnen beginnen weer, de "onze", dus voor ons alleen maar lawaai, geen gevaar. Een Tommie vertelt dat de brug bij Oosterbeek al gemaakt is en dat er Engelsche tanks over rijden. Goddank, dan komt er tenminste contact tusschen de eenheden hier en 't groote leger; de Johnny's waren n.l. bang dat "our Monty" te laat zou komen en dat ze afgesneden zouden blijven. Ze spreken altijd met groote vereering over Montgomery.

6 uur

't Duitsche geschut is toch helaas nog niet weg. We hebben weer ontzettend onder vuur gezeten en waren vrijwel de heele dag in de kelder. We hebben niet kunnen koken; 't was een beetje gevaarlijk om de kachel aan te steken, dus moesten we vandaag maar leven op brood, scheepsbeschuit en fruit. Water, gas en electriciteit zijn niet meer te krijgen, maar we hebben een pomp bij de burens, twee huizen verder, waar de mannen op stille oogenblikken water halen. De broodwinkel is niet te bereiken

vandaag, al is 't maar de Weverstraat. Tusschen 2 en half 3 kwamen de "supplies" al; veel parachuten in onze buurt, maar de meesten meer langs de Rijn, wat we wel een gunstig teeken vinden. Ze werden geweldig onder vuur genomen. Tot tweemaal toe herhaalde zich die trein vanmiddag, gepaard met onophoudelijk geschut- en mitrailleurvuur. 't Lawaai was niet van de lucht af, afschuwelijk! Eén zagen we brandend neerkomen. 't Huis is een beestenboel, er is geen vegen mogelijk; voortdurend komt er puin bij. Alleen Rie geeft 't niet op om met de stofdoek te zwaaien.

Vrijdag, 22 september.

Je went aan alles, ook aan kelderwoning. We hebben vannacht beter geslapen ondanks gesnurk; we schrikken niet meer bij iedere klap en we raken gewend aan scheepsbeschuit. Dat moet ook wel want bakker Witkamp is weggetrokken, dus brood krijgen we niet meer. De kachel is te gevaarlijk om aan te maken maar we hebben een voorraadje geweekt vleesch en een paar blikjes scheepsbeschuit en boter. De Tommies helpen ons zooveel ze kunnen door van hun eigen voorraad hexamine-tabletten af te staan; daardoor hebben we nog 2-maal **echte** thee gekregen! Ze spiegelen ons voor, dat we over enkele dagen van hun veldkeuken mee mogen eten. In een rustig oogenblikje hebben we een bezoek in de kuilen afgelegd waar ze o.a. het portret van Hitler, dat in 't huis van Meuring hing, door 't slijk sleurden. Friso en Ditha zijn toen nog naar Hans en Greet de Graaf geweest, die ook nog in hun huis waren. Ze zeiden dat 't huis van Mevr. Busschütter geheel afgebrand is (arme honden, nog 2 stuks, die in de kelder verbrand zijn); ook de wasscherij van Hofstee in de Weverstraat.

2 uur

De Duitsche kanonnen zijn verplaatst; ze komen nu uit het Westen, richting Doorwerth, wat voor ons zeggen wil, dat 't huis open ligt voor de Duitsche granaten, maar gelukkig houden ze zich nogal rustig. O God, daar slaat een voltreffer vlak bij ons in! Een dikke rook- en stofwolk komt door 't kelderraam. De Tommies kijken gauw 't huis na: gelukkig alles nog in order; hij is terecht gekomen in 't van Deldenpad denklijk. We gaan maar weer rustig (!) door met schrijven en breien. Er zijn ook grappige momenten gelukkig. Gisteravond, toen we met z'n drieën naar beneden de kelder in gingen, waar de kinderen en de Busschütters als maften, kwam een Tommie heel stilletjes de boventrap af en vroeg heel beleefd: "Would you mind to be as quiet as possible and not to use any light" (een mof zou verordineerd hebben "Maul halten"). Ditha en ik slopen dus naar beneden, waar we moeite hadden om wijs te worden uit 't geharrewar van beenen en hoofden, matrassen en dekens. Friso ging 't verzoek even overbrengen aan de Chitsen, deed hun deur open en werd met een gillette ontvangen: Rie zat op de po. Tableau!! Midden in de nacht moest Sietske haar traditionele plasje; ik help haar in stik donker, maar toen we onze plekjes weer op wilden zoeken, kregen we de slappe lach omdat we heelemaal niet meer wisten, welke kant we op moesten en wat onze dekens waren. Overigens is 't voor Friso wel moeilijk om zich "as quiet as possible" te houden 's nachts, want hij heeft nogal eens last van zijn asthma en moet dan een uurtje frissche lucht scheppen op de gang.

3 uur

Alles hetzelfde. Zwaar vuur nog om ons heen, afgewisseld met stille kwartiertjes. De verbroedering met onze Tommies wordt steeds groter. Vanmorgen kregen we vier blikjes sardines en drie groote blikken

rice-pudding, een heelijke rijstebrij (“we don’t like that”, zeiden ze). Hun eigen maal heeft Ditha wat smakelijker gemaakt met wat uien, geraspte aardappelen en peterselie, waar ze erg dankbaar voor waren. Maar hexamine-tabletjes konden ze niet afstaan vanmorgen; ze moeten er zelf zuinig mee worden.

Daarnet hoorden we heel in de verte een vreemd donker geluid; een sergeant beweerde, dat Montgomery daar naderde! Of ’t waar is??

4 uur

Goed bericht: de Tommies vertellen dat er 3 van de 5 Duitse vuurmonden onklaar gemaakt zijn en dat de 2 andere meer gericht zijn naar de brug-kant. Maar ’k geloof eigenlijk niet, dat zij er iets meer van weten dan wij.

6 uur

O god, laat dat wat we nú meegemaakt hebben, ’t ergste geweest zijn! Ik kan ’t niet onder woorden brengen.

Zaterdag, 23 September.

We leven nog! En dat is ’t eenige wat ons nog bezig houdt. Gisteren hebben we onder een kruisvuur van granaten gezeten, van beide kanten. Klap op klap, slag op slag, muren trillen, kalk en steenen vallen naar beneden. Ineens een onzettende klap! We begrepen dat het was ingeslagen! De Tommies renden naar beneden; één ging de Chitsen waarschuwen om naar de kelder te gaan, en toen kwamen ook zij bij ons met de honden: elf mensen plus drie honden in dat onversterkte keldertje! Brand was er niet, maar een granaat was door een raam van de zitkamer in de tegenovergestelde muur bij de schoorsteen terecht gekomen en had de heele kamer door elkaar gesmeten en vernield; enkel de piano, de kist en een paar stoelen waren heel gebleven. Maar hierbij bleef het niet: ook het dak kreeg een voltreffer, waardoor de zoldering voor een deel naar beneden kwam. En nog een derde voltreffer in de slaapkamer. De ravage is niet te beschrijven; de antieke kast b.v. is aan diggelen, de groote tafel in tweeën, de kleine tafel ligt ergens kapot in een hoek; de inhoud van de stoelenzittingen is terug te vinden in de rommel van de antieke kast. O, ’t is om te huilen! Maar Ditha houdt zich kranig, is erg actief en maakt nog grapjes. We redden uit de kasten wat er nog te redden valt: je vindt b.v. nog 6 kopjes en schoteltjes die nog héél zijn.

Maar nu moet ’k eerst nog verslag doen van de reünie in de kelder, vlak na de voltreffers. We waren natuurlijk geschrokken, maar de Tommies wisten raad: één van hen kwam er met 4 plakken overheerlijke chocolade aanzetten, een tweede bracht een warme dronk thee in een grote kom die de ronde deed, een derde ging een spelletje met Sietske spelen: het geliefde “mens erger je niet”, dat blijkbaar internationaal is, en zoo was de stemming gauw weer O.K. Ook de komische noot ontbrak niet: op een zeer hachelijk moment, toen Mau met levensgevaar nog eenige dingen uit het kantoor haalde, vroeg Rie: “Mau, breng je dan ook de stofdoek mee, uit de linkerla” enz. Een daverend gelach volgde. Op een ander moment plofte Ditha op haar plekje neer, waarop Toetie riep: “je gaat ergens op zitten”. Ze

bleek een pannekoekje van de boter gemaakt te hebben, die nog van een pakje over was. Toen de Tommies weer op hun post moesten, zei degene die met Sietske speelde (Jack was dat, geloof ik), doodleuk tegen z'n sergant dat hij eerst z'n spelletje uit moest spelen.

Tegen 8 uur hebben we ons laatste brood opgegeten, maar met zalige sardientjes. We konden er geen warme drank bij maken, dus gebruikten we water en bier. Daarna werd de kelder op slapen ingericht voor allemaal, ook de honden, want die mochten geen lawaai maken in de gang of kamer. Half liggend, half zittend konden we er wel in; het raampje moest wel verduisterd worden, maar kon wel open blijven; benauwd dus. Het was een nacht voor mij waar geen eind aan scheen te komen. Na een rustig uurtje tusschen 8 en 9 is nu het trommelvuur niet van de lucht af. Vanavond was het souper 2 stukken scheepsbeschuit en water; 't is voor mij erg hard om te bijten. Gelukkig zijn er nog peren en appels. Alles is één bezit natuurlijk. De stemming is moe en een beetje geslagen; bovendien is het donker, 't regent.

Zondag, 23 september.

't Is vandaag Zondag, wat een paskwil! Verleden week haalden we met hoera en vlaggenvertoon de Tommies in. Op 't oogenblik is het bij tien en niemand taalt nog naar ontbijt met scheepsbeschuit. We moeten er ook zuinig mee zijn, want we beginnen in te zien dat we ons in moeten stellen op langdurige kelderbewoning met veel menschen. Vanmorgen heeft Ditha van de matrassen gemakkelijke divans en zitplaatsen gemaakt waardoor we middenin meer beweegruimte hebben en een kindertafeltje met stoeltjes, die nog gered zijn, kunnen plaatsen. Hierdoor zijn de kinderen minder hangerig en nu druk bezig met teekenen, natuurlijk geheel op oorlogsgebied: parachutes, vliegtuigen, brand enz.; ze teekenen hun zenuwen weg. Ondertusschen slaat en bomt en klapt het met groote hevigheid om ons heen; "downstairs" is weer de zachte aanmaning. Soms is het zoo erg dat we ineengekrompen met gesloten oogen de klappen af zitten te wachten. Gisteravond is er een vierde treffer door het huis gegaan, weer door de groote slaapkamer; de Tommy die er wacht hield, Jackson, werd erdoor uit de kamer geslingerd in de gang en kwam eenigzins verschrikt bij ons zitten. Ook zij weten eigenlijk niets van de situatie van de oorlog af; ze zeggen telkens dat Montgomery vlakbij is, maar de wensch is de vader van de gedachte. Gistermiddag zijn ze tot 't duister bezig geweest met 't opsporen van snipers. Helaas heeft 't het leven van één van hen gekost. Ze houden nu de wacht in de kamer van de Chitsen, want de bovenkamers lekken door en vooral de groote slaapkamer is teveel doorschoten. Goddank hebben we water in de buurt; dat is een zegen. Maar de soep die gisteren al klaargemaakt was van pakjes meat, uien, tomaten en geraspte aardappelen, en die toen nog niet gekookt kon worden, staat nog steeds koud: de Tommies hebben nog geen supply van meta-blokjes gekregen; de parachutes van gister waren noordelijker gericht.

11 uur

Wij zitten steeds maar in de cellar te vegeteeren. Rie Chits is een paar uur bezig geweest om haar mooie costuumpjes en keurige toiletartikelen van boven te halen en in de koffers te pakken. Nu geeft ze Mau ook rust.

Telkens slaapt er ééntje in, maar schrikt weer op als er een kei van een slag valt, of als er een heel lage vliegmachine langs komt die heftig bekogeld wordt. We zitten natuurlijk in stilte in angst dat 't gammele

huis deze aanval niet meer doorstaat. De schuur van de Meulmans (aan de overkant van het veld) staat in brand; zoo ook 't pension van Gerritsen aan de Pieterbergsche weg, dat vol mensen zat. Ook het huis van de Schade van Westrums is in vlammen opgegaan.

Op Doorwerth schijnen nog veel moffen te zitten, ook Wolfheze is nog niet gezuiverd.

't Is een paskwil om in die augiasstal in de zitkamer nog een vaasje met Oost Indische kers te vinden. Sietske zit ijverig te teekenen, Friso slaapt (hij heeft 's nachts nog steeds last van asthma), Onno krijgt een opstandige huilbui, de Busschutters doen nooit iets anders dan naast hun "jongens" zitten en ze vertroetelen, Rie zoekt zenuwachtig naar een tubetje van weet-ik-wat, Mau tracht haar bij te staan maar 't lukt hem niet, Ditha probeert de kinderen na te teekenen, maar 't lukt haar ook niet, en de geschiedschrijfster pent maar door. De honden zijn aldoor rustig.

Daar valt weer een stuk plafond naar beneden, in de gang deze keer. Ineens een ontzettende klap. Een stofwolk vol steen en cement valt langs ons kelderraampje en verduistert het een oogenblik. Iedereen springt op van schrik. Rie kan het niet meer houden hier, ze is doodsangstig geworden en wil per se weg. Mau wil natuurlijk mee. De Busschutters zeggen niets, maar pakken hun honden in de armen en gaan ook mee. Wij willen ons eerst beraden en geven ons in geen geval zoo maar aan 't vuur bloot. De uittocht van onze lotgenooten is heel triest. Waar moeten ze heen? Voor ons is het, eerlijk gezegd, een groote opluchting; behalve Mau irriteerden ze ons heel erg. De Busschutters waren wel stil en bescheiden, maar o, de stank van die honden in de benauwde ruimte! Bovendien was Toetie een verwend egoïstje (14 jaar) die nooit een hand voor een ander uitstak, die niets van de kinderen kon verdragen en erg ontactvol met ze omging, of liever niet met ze omging en toch allerlei aanmerkingen op ze maakte. Rie was één pot zenuw over haar kleeren en stelde zelfs Mau's leven in de weegschaal ervoor. Het tragisch-humoristische slot hiervan is dat al die keurig gepakte koffers nòg in hun slaapkamer staan... of door de moffen gestolen zijn.

Maar de maat was nog niet vol. Vanmiddag kregen we de vreeselijke beproeving, waar we als door een wonder levend vanaf zijn gekomen! Een projectiel in de vorm van een ijzeren flesch kwam met een vaart door het open dak op de vloer van het rommelkamertje, viel er door heen op het tafeltje en de vloer van de keuken, drong toen door die vloer heen en door het vliegenkastje in de kelder, stiet door het tafelmattasje dat onder het tafeltje lag... zonder te ontploffen! Onno kreeg een lichte scherf tegen z'n rug aan maar dat veroorzaakte alleen tranen door schrik en had verder niets te beteekenen. Ik behoef niet uit te wijden over de ontzettende schrik, die ons bij die onbeschrijfelijke ervaring overviel, maar gauw kreeg de dankbaarheid dat we er zonder letsel afgekomen waren, de overhand. Friso heeft het helsche beest naar buiten gedragen; het was een zogenaamde blindganger.

Weer delibereren of we zouden gaan, maar overal in de buurt was 't even gevaarlijk, en er was onophoudelijk zwaar vuur, dus je mocht de kinderen en jezelf niet aan dat groote gevaar blootstellen. Een andere uitweg konden we niet vinden, we moesten in de kelder blijven, en wachtten vertrouwensvol op Montgomery. Onze brave Tommies waren niet teruggekomen van hun speurtocht naar de snipers; waar zouden ze zitten? Hun rugzakken staan nog in de keuken. O wee, wat een teleurstelling is dat! We hooren onverwachts een soldatenstem door 't keldergat: "Wer ist da?" . Wat is

dat? Duitsch? Friso antwoord: "Civilisten, eine ganze Familie". "Wass machen Sie denn hier?" zegt een barsche moffenstem uit een beestengezicht. Enfin, hij laat ons zitten goddank, beweert dat ze toch "mit einem Tag fertig sind" en gaat door. Grote verslagenheid bij ons drieën; we kijken elkaar aan en zeggen geen woord. Die stem heeft boekdelen gesproken voor ons. Ditha krijg haar eerste inzinking; 't arme kind, ze heeft zich zoo kranig en opgewekt gehouden tot nu toe, maar alles in de hoop, net als wij, dat we gauw vrij zouden zijn!

Daar zaten we nu, geheel uit 't veld geslagen. Een spelletje geeft weer uitkomst, tenminste voor de kinderen; zij hebben natuurlijk niets van de portée van die stem begrepen, maar zijn onder de indruk van onze zwijgzaamheid en downheid. We zijn alle 5 zoo stil mogelijk, om niet de aandacht van meer moffen te trekken. Er zijn verscheidene van die kerels in de buurt, en ook hooren we ze wel in ons ingevallen huis rondploffen, maar ze maken de kelderdeur gelukkig niet open. Voortdurend geweer- en mitrailleurvuur knettert om en in ons huis, boven onze hoofden. De arme Sietske kan niet tegen dat geluid, dat weer anders en vooral dichterbij is dan we het gewend waren; ze stopt wel watjes in haar ooren, maar ze weet niet waar ze blijven moet van angst. Onno heeft vanmiddag lang geslapen, en is niet gauw uit zijn evenwicht te brengen. We zijn nu heelemaal op ons holletje aangewezen en durven zelfs niet naar de W.C. te gaan, wat tot nu toe bij tusschenpoozen wel mogelijk was. De pot van de kinderen komt nu in gebruik en wordt, heel frisch, geleegd buiten 't raampje, nadat mijn grijze hoofd zich ervan vergewist heeft dat er geen onraad op 't Deldenpad aanwezig is. We hooren nu geen stappen meer in huis, maar denken er niet aan om de kelderdeur te openen en water te gaan halen, waar we langzamerhand behoefte aan krijgen. We hebben toen maar vroeg nacht gemaakt, na eerst wat scheepsbeschuit met vleesch en vet gegeten te hebben. Het laatste geluid dat we horen is.. het gerol van de deutsche tanks en wagens naar het terrein van Voute, waar we ze een week geleden nog met zo veel vreugde vandaan zagen trekken!

Maandag, 25 september.

Hoewel we nu veel ruimte hadden voor slapen, is 't voor mij een heel slechte nacht geweest; de anderen gelukkig beter. Er was weer heel veel gedonder in de lucht, met klappen zóó zwaar dat we telkens angst hadden dat 't huis in zou storten boven op onze hoofden. In de vroege morgen ben 'k ze gaan tellen: het waren wel meer dan 300 van die zware kanonschoten, die fluitend langs ons heen gierden en dan dichtbij ontploften. Van welke kant ze kwamen was moeilijk uit te maken. Misschien zijn 't ook wel die zware tanks geweest. Afweer van Engelsche kant was er niet meer; een veeg teken.

Om het huis heen is 't stil. We durven uit ons hol te komen en naar de W.C. te gaan. Niemand te zien. Nu gauw water halen bij Bulte. Nogeens bespreken of we weg zullen gaan. Heele families trekken nu langs on huis, kleine kinderen en dekens torsend; ze komen van 't Hemeldal, waar ze een paar nachten onder de bloote hemel hebben doorgebracht. Ze zoeken nu ergens een onderkomen in een kelder. Neen, er is geen oplossing te vinden voor ons; we zouden niet weten waarheen, dus in 's hemels naam maar blijven waar we zijn en gelaten 't resultaat afwachten van de klappen die weer om ons heen vliegen. Ik hèb nog vertrouwen. Friso en Ditha ook.

't Is pas tien uur; we leven nog, maar 't is een beetje moeilijke dag allemaal. Ditha is moe en hongerig (voor 't eerst), Sietske is kribbig en recalcitrant, Friso is erg stil en ik ben ook niet 50 %: een beetje duizelig en slap. Alleen Onno is dezelfde rustige, lieve jongen, maar hij heeft moeite om met Sietske vrede te houden vandaag. Zoo hebben de kinderen om de beurt hun kwade dag, wat in deze duivelsche omstandigheden best te begrijpen is.

Buiten is het weer een hel! De ééne mokerslag volgt op de andere en na iedere slag zijn we dankbaar dat het huis er nog staat. De "fomtorren" blijven nog altijd weg, dus durven we tusschen de slagen door naar boven, de trap op te gaan en vergeten dingen te halen. Daar zien we dat Kip en Koning op de Benedenweg in brand staan, ook Meulemans aan 't eind van 't veld. Tegen twaalf uur weet ik de matte familie te bewegen zich wat op te frisschen en te kammen; dat ga je zoo gauw overbodig achten, dat fleurt ze allen op. We beginnen onze maag te voelen, halen Weckererwten en eieren uit de provisiekast, en Ditha maakt met slaolie en azijn een èchte mayonaise erbij. Dat alles kikkert ons op. We doen de heele dag spelletjes met de kinderen en zorgen dat de blonde haren van Sietkse 't eerste te zien zijn bij 't keldergat. Regen en zon wisselen zich binnen en buiten af. 's Middags komen er moffen voor ons raampje. "Es ist gut" antwoorden ze, als we roepen dat hier "Kinder mit Vater, Mutter und Groszmutter sind". "Auch Engländer?" "Nein". Er kommen massa's van die kerels langs, veel meer dan er Tommies waren. Friso houdt zich maar zo veel mogelijk achteraf. 't Gaat er buiten weer zoo van langs (vier uur is het nu) dat 'k moeilijk door kan schrijven en dus liever ophoud.

Woensag, 27 september.

Apeldoorn, p/a Fam. G.J. Spijker, Sluisweg 57.

Nu moet ik 't eind (?) van de tragedie nog vertellen. De woorden ontbreken me haast. De ellende die we de laatste dagen gezien en beleefd hebben, is werkelijk onbeschrijfelijk, maar 'k zal trachten er nog iets van weer te geven.

Na vieren, Maandag, toen 'k ophield met schrijven, begonnen we in te zien dat de toestand in 't huis niet langer houdbaar was. Er kwamen moffen bij ons in de kelder, meer uit zelfbehoud, om zich te dekken dan uit neiging tot hulpbetoon, en zij beweerden dat de Engelschen teruggedreven of krijgsgevangen waren, en dat er de volgende dag wel gebombardeerd zou worden door de Engelschen. 't Waren kerels die allang genoeg hadden van de rotzooi; één Hollandse SS-er was er bij, die vertelde o.a. dat zijn troep S.S.-ers in de Betuwe door de eigen wapens haast geheel uitgeroeid was. Een ander, een Duitscher, was pas één dag in de strijd; hij was doodsbang, veel erger dan onze kinderen; zijn munitie was op en dat vond hij wàt best: "dan kon hij tenminste niemand dood maken". Zij raadden ons aan om de volgende dag in de vroegte weg te gaan; dan was 't meestal rustig. Ditha drong er op aan diezelfde avond nog te gaan maar Friso en ik dachten dat we vóór duister geen veilige, ons bevriende woning zouden kunnen bereiken en juist tegen 't donker werd er flink geschoten. Toen hebben we onze koffertjes klaargemaakt en allerlei bij elkaar gezocht wat noodzakelijk mee moest; ook konden er nog eenige Weckflesschen in het fietsmandje geborgen worden. Ditha en Friso doorzochten de rugzakken van onze Engelsche vrienden en vonder er veel in wat ons van dienst kon zijn, b.v. een flinke elektrische lantaarn. Friso's toilet werd hierdoor verrijkt met eenige paren stevige sokken, een trui, zakdoeken, ondergoed en een lekker dikke khaki blouse. We zijn er alle drie van overtuigd dat onze vrindjes dit veel

liever aan ons afstaan dan dat het in handen valt van de moffen. Daarom hebben we twee van die rugzakken ingepikt en vol gestopt met benodigdheden. Daarna verorberen we nog een flesch erwtjes en leggen ons ter “ruste”, maar o wee, wat een nacht! De moffen zetten hun gruwelijke tanks in werking en opereerden daar de heele nacht mee als gekken over de velden of door de Hemelsche Berg of weet ik waar ze opereerden, maar ’t was de heele nacht een helsch kabaal en geschok en gerem van tanks, met afwisselend geschiet van kanon en mitrailleur; daardoor heen het gepaf van de geweren bij ons op ’t pad; die luidjes moesten laten horen dat ze nog wakker waren zeker (de kerels die bij ons waren geweest in de kelder, waren doodop en vielen onder ’t lopen dikwijls in slaap zooals ze zelf vertelden, waarop ze door dengene die achter hen liep met de kolf van ’t geweer wakker gestooten werden); ze hadden ook in 48 uur geen eten gehad; dat is de hooggeroemde organisatie!

Bovendien regende het die nacht veel en daar ons huis als een zeef was hoorden we al gauw ’t gedruipel in de kelder waar we toch eenige voorzorg voor moesten nemen. Eindelijk, eindelijk was ’t 7 uur en werd het licht. De moffen hielden hun groote bek, de regen hield op en wij pakten zoo gauw mogelijk de dekens bij elkaar die mee moesten. Ik verzorgde nog even m’n piano, schoof al ’t puin er af, dekte hem over met een Engelsche oliejas en redde nog m’n César Franckje en de Estampes van Debussy. Toen alles op de fiets geladen, de rugzakken opgeheschen, en stilzwijgend afscheid genomen van de ruïne met z’n kostbare inhoud (Ditha hield zich kranig). Op ’t van Deldenpad stuitten we al dadelijk op de oranjerie van wijlen Voute die tot puin over ’t pad lag en waar ze met groote moeite de zwaarbeladen fiets overheen konden hijschen. Bij de Weverstraat aangekomen wisten we niet wat we zagen: het was geen straat meer, ’t was één dikke modderpoel, doorploegd door de tanks; ’t beekje dat andres onder de straat door geleid werd, droeg het zijne er toe bij om er een zwarte slijkboel van te maken. ’k Bleef er gewoon in steken met m’n te grote Nans-schoenen, en kòn de helling niet op komen met m’n koffertje, rugzak en twee tasschen. Nog even had ik de tijd om te zien dat het huis van Jongkindt weg was, maar dat dat van Dr. Brevée er nog stond, hoewel zwaar beschadigd. Geen enkel huis in de Weverstraat kwam er ongevarend af en velen waren geheel in puin. Na 5 minuten stijgen onder zulke zware omstandigheden kon ’k niet meer en bleef achter. Voor Friso, die toch al last van zijn adam had, bovendien z’n winterjas aan had moeten trekken en een erg zwaar bepakte fiets moest voortzeulen was ’t ook fnuikend. We hebben toen maar profijt getrokken van een colonne soldaten die ook die kant uitgingen (Dam, Fangmanweg, enz) en gevraagd of ze ons een handje wilden helpen. Het waren voor ’t merendeel Duitsche en Hollandsche ex-gevangenen, die door de Engelschen opgesloten waren op een tennisveld, waar ze een week gezeten hadden zonder eten en zonder dek. Eén van die Hollandsche verraders hielp me om m’n koffertje te dragen, een ander droeg een van m’n tasschen. Alles wat ze op straat vonden dat eenigszins eetbaar was, raaptten ze op. Ze hadden ook hun bekomst van ’t vechten; waarom streed die stommeling dan ook voor de moffen? Zoo kwamen we op een punt waar de soldaten halt moesten houden, weer bij elkaar. We waren nu door de grootste ruïne heen; ’t was een ontzettend schouwspel geweest, dat slagveld waar ook de dooden niet ontbraken, een ware lijdensweg! We verdeelden toen de bagage een beetje beter, verlichtten vooral de ruggen, die een dergelijke vracht niet konden torsen – we waren natuurlijk ook alle drie wat verzwakt door onze beroerde keldergevangenis – en trokken verder richting Utrechtsche Weg. De kinderen waren in goede conditie en liepen erg flink mee. Hoe verder we kwamen, hoe bewoonbaarder ’t dorp werd, maar toch waren alle huizen leeg en verlaten. Bovenop de Mariënbergerweg hielden we stil, liepen een leege villa

binnen om wat te drinken en zagen toen, dat er een huis schuin tegenover ons bewoond werd. Friso ging er heen; 't bleek de familie van der Flier te zijn, waarvan hij de zoon, die er ook bij was, uit Deventer kende. We werden er alle vijf hartelijk ontvangen, kregen een kop warme thee en de aanwijzing om eens twee villa's verder te kijken, waar twee dames gewoond hadden die al een week geleden weggetrokken waren en 't huis geheel bewoonbaar achtergelaten hadden; er was zelfs nog geen ruit gebroken. 't Bleek onder de hoede te staan van Mej. Overbeek, een vroegere onderwijzeres van Sietske. Alles dus weer bekenden onder elkaar. Van onder tot boven bekeken we 't huis en waren direct bereid om er in te trekken. Er was een bad vol water, er was een kachel om te stoken, er lagen zelfs nog peeren en appels voor direct gebruik en er waren burens om lief en leed mee te delen. Ditha en ik begonnen ons direct grondig te wasschen, waar we een groote behoefte aan hadden. Maar de vreugde duurde al weer kort: v.d. Flier kwam met 't bericht, dat de burgemeester aanzegging had gekregen van waarschijnlijke bombardeering van Oosterbeek en Arnhem, dus hij raadde iedereen aan om vóór 4 uur weg te zijn. Vlakbij werden kanonnen opgesteld, wat onze nieuwe bewoning ook niet aantrekkelijk maakte. Dus alles in actie om zoo gauw mogelijk weer weg te trekken. Voordat we op weg gingen, haalde Friso Ditha over om haar kostbare viool, die we tot nu toe ook meegesleept hadden maar die eigenlijk een blok aan 't beek was, in de kelder van dit huis achter te laten. 't Was een zwaar gelag voor 't kind, maar ze deed het dapper, en begreep ook dat we veel te zwaar bekapt waren daarvoor en dat we Sietske er niet altijd mee konden opscheppen.

Nauwelijks waren we een paar huizen verder of Friso werd te hulp geroepen om een heer te helpen, die een gestorven man van 90 jaar in de kelder had; 't verzoek was hem samen in de garage te dragen. Na dit voorval konden we op weg gaan naar Mariëndaal. De Utrechtse Weg was vol soldaten, die dekking zochten onder de boomen voor de engelsche vlieger; enkelen waarschuwden ons om ook te schuilen maar ja dan kon je wel aan de gang blijven, en wij wilden zoo gauw mogelijk weg van dit helsche oorlogsterrein. Dus maar weer verder. Even voorbij het Huis Mariëndaal, waar ze een versterking van gemaakt hadden, hielden we rust; we konden niet meer, vooral Friso en Ditha die de loodzware fiets tegen de berg op moesten torsen. Ik had trouwens ook erg veel last van mijn adem bij 't stijgen; zeker ook een verslapping door die afschuwelijke week. We zaten aan de rand van de wei, nog middenin de stelling. Er was een beroerling van een officier die ons hoonend aan stond te kijken en een praatje wou beginnen met: "Fein ist 's jetzt in Arnheim, was?" We ergerden ons zoo aan die kerel dat we maar weer op krasten, waarheen, dat wisten we eigenlijk nog niet. We hadden eerst in ons hoofd het buiten van de fam. v.d. Elst (familie van Ditha) aan de Heyenoordsche weg, maar we hadden al begrepen dat ook dit verlaten zou zijn, net als heel Arnhem. Dan naar Schaarsbergen? Op de hoek van de Schelmsche en Kemerbergerweg hielden we er bereaad over, bij het Kochenhuis dat door moffen bezet was. Al gauw zagen we, dat ook Schaarsbergen leeg liep; later hoorde ik, dat er die nacht bommen neergekomen waren, o.a. op het kerkje met vluchtelingen. Waar zouden die Eckharts zijn? Die kunnen niet ver lopen en hebben geen fietsen.

Onderweg hadden we met veel Oosterbeekers gepraat die in de zelfde omstandheden waren als wij, en ons tenslotte aangesloten bij de Heer en Mevr. Vaars met Anneliesje, heel geschikte mensen van de Pietersbergsche Weg. Zij wilden naar Apeldoorn en daar wij ons tijdelijke plan voor Velp begonnen te wantrouwen, besloten we met hen mee te trekken. We hielden rust aan de kant van de Schelmscheweg

bij de Deelenscheweg om wat scheepsbeschuit te knauwen, maar daar kwam niet veel van, want eenige zware Duitse tanks nestelden zich juist op dit plekje, voor afweer van 't bombardement. Zoo werd je telkens nog gehinderd door die beroerlingen. De kinderen hielden zich uitstekend; ze stapten flink mee en geen klacht of gezeur hadden we nog van hen gehoord; met dat aardige Anneliesje konden ze 't ook best vinden. Eigenlijk konden we niet merken of de aanblik van dit halve slagveld, zelfs met dooden langs de weg, hen erg aanpakte. We kregen de indruk van niet, en ook later werd die indruk bevestigd.

Bij de Apeldoornscheweg draaiden we dus mee links-af, langs Valkenhuizen, dat in 't begin van de oorlog al half afgebrand, maar toch wel bewoond, was. Hier fourageerden we nog een "kuch" en wat water. We voelden ons al echte schooiers, maar schooiers die genóten van de vrije natuur hier zonder moffen en van de heerlijke zon op de akkers en de mooie doorkijk door de bosschen. Hier viel ineens al die zwaarte van je af, en al wisten we niet eens of we Apeldoorn wel zouden bereiken dien dag, we waren vrij en blij, en vol dankbaarheid dat we bij elkaar waren en tot nu toe 't leven er goed af gebracht hadden!

Onder de vele bekende gezichten die we onderweg ontmoetten, zagen we ook ineens Jan de Joode, Wim Gerretsen en Allard. Zij waren de vorige dag ondergebracht in Eerbeek, de Gerretsens in dekens gehuld op de vloer van een café. Zou ons dat ook te wachten staan af zouden we onder de bloote hemel moeten overnachten? Enfin, niet gepiekerd en vooruit.

Verder op de Apeldoornse Weg zagen we weleens Roode Kruis-auto's met verpleegsters langs trekken en ook wagens die oudere mensen en kinderen opnemen. Bij Boschhuizen konden we ook zo'n wagen aanklappen (een open boerenkar), die de drie kinderen mee wilde nemen. Gerrie en de moeder van Mevr. Ybes zaten hier ook bij en Gerrie nam Anneliesje op schoot en zei dat ze wel voor ze zorgen zou. Ik kon hier moeilijk meer bij, maar een man met een leege bakfiets ontfermde zich over mij. Ook de koffertjes en een paar pakken dekens werden ingeladen en zo werden Friso en Ditha ook wat ontlast. Daar ging ik heelijk op de bakfiets verder, wat me erg welkom was, want op die zware te grote bergschoenen van Nans liep ik bezwaarlijk. Voordat we bij Terlet waren kwam de jonge man van de bakfiets nog een ander stel vluchtelingen te hulp: een jonge man en vrouw met een kindje van anderhalf jaar en een wieg voorop de fiets; die wieg bleek voor de toekomst te zijn over een paar maanden; verder zwaar bepakt met dekens en levensmiddelen; de mensen kwamen uit een verlaten bunker in Schaarsbergen. Ik kreeg het kindje op schoot, maar dat arme diertje was zoo benauwd voor die vreemde dame dat ze een keel opzette en niet tot bedaren kwam voordat moeder haar handje vathield. Dit alles hield erg op waardoor ik de kar met de kinderen geheel en al uit 't oog verloren had. Daar kwam bij dat we telkens dekking moesten zoeken voor de Engelsche vliegmachines die op dit hoge hei-punt boven onze hoofden cirkelden. Later bleek me dat dit heel nodig was, want verschillende mensen hebben op die hoge buitenwegen de dood gevonden (o.a. mevr. Houwink), wanneer er een kleinere aanval op een colonne Duitschers gedaan werd die zich telkens tusschen de burgers dekten. Op één van van die snelle vluchten uit mijn bakfiets naar een kuil in de hei, verstuipte ik mijn voet, wat eerst geen beteekenis had, maar wat me later veel last bezorgde. 't Kindje maakte nog steeds zò'n kabaal dat we besloten de rollen om te keren, de moeder in de bakfiets te zetten en ik op de fiets van de moeder. 't Was een gammele fiets, waar telkens de ketting af was, dus hard schoot ik er niet mee op. Friso en Ditha haalden ons zelfs loopend in. Doordat we een beetje ongerust waren of de kinderen wel aan de Woeste Hoeve

afgezet zouden zijn (je hoorde zooveel van 't uit elkaar raken van een familie) heb 'k de fiets aan Ditha afgestaan en 't laatste stuk gelopen, wat me nogal pijn deed. Vaars was ook al vooruit gegaan naar de kinderen. We vonden ze dan ook heel welgemoed wachten aan de Woeste Hoeve, met een heele boel andere mensen, die allemaal met en op hun bagage hun lot afwachtten. 'k Had al gehoord dat hier een evacuatie-bureau gevestigd was. Friso en Ditha er op af, en warempel; geen twee minuten later komen ze terug: "Gauw, gauw, we kunnen mee met een auto naar Apeldoorn". Wij al onze bezittingen die ons overgebleven waren bij elkaar geraapt en naar de vrachtauto toe, waar de jongeren met z'n vieren bovenop konden; ik werd er binnenin nog bijgepropt, wat lang niet naar 't zin van de medereizigers was, want ik nam 't kleine beetje lucht dat ze kregen weg. 'k Ben toen achter de stuurstoel op de grond gaan zitten, wat mijn voet die leelijk begon op te spelen, ten goede kwam. Na een half uurtje rijden, waarin me bleek dat zelfs de agent die voorop zat, bemoedigende V-teekens aan de Engelsche krijgsgevangenen die langs reden gaf, kwamen we bij het Apeldoornsche politiebureau aan, waar eenige karren, open boerenkarren, klaar stonden om naar Emst te rijden. Ik klom er dadelijk op om plaatsen te krijgen, maar Ditha had aangeknoopt met een geschikte baas uit Zevenhuizen (een deel van Apeldoorn, òver het kanaal), die samen met een buurman ons alle vijf kon bergen. 't Was een kwartiertje lopen, maar o wee, die poot van mij weigerde zijn diensten; ik strompelde nog een beetje tussen Ditha en Sietske in, maar 'k begon me zoo duizelig en leeg te voelen dat 'k op m'n koffertje op straat ging zitten om flauwvalllen te voorkomen. Reddende geesten kwamen van de overkant van de Deventersche straat aanzetten om me naar een divan te leiden waar 't me nog net op tijd neer kon vlijen. De gastvrije Mevr. De Lange kwam met kopjes koffie aandrigen en met boterhammetjes met kaas en worst en roggebrood, en toen 'k iets in mijn maag had, voelde 'k wel dat die flauwte voor een deel ook uitputting was; 'k had trouwens den heelen dag alleen een paar kleine stukjes scheepsbescuit gegeten die 'k niet goed kauwen kon. Mijn voet kreeg een stevig nat verband en Friso werd ook tegood gedaan door die hartelijke familie, b.v. met een vooroorlogse sigaar (later bleek dat de Heer de Lange een sigarenzaak had gehad), terwijl Ditha met de kinderen twee huizen verder onthaald werd, bij de Familie Achterberg. Toen 'k voldoende opgekikkerd was, kwam de heer des huizes met zijn fiets voor en reed hij mij achterop naar de Eerste Sluisweg 57, waar de familie Spijker woont.

Over de kinderen op deze tocht niets dan lof! Ze hebben geen oogenblik gezeurd over moeheid en hielden zich verbazend flink.

29 september.

We zijn hier al gauw ingeburgerd. Het is een arbeidersgezin (kolenknecht is Spijker), met twee kinderen van 7 en 5 jaar, Wimmie en Gerrie; 't zijn heel hartelijke mensen. Ik ben samen met Sietske hier ingekwartierd; Friso en Ditha met Onno zijn twee huizen verder bij Rouwenhorst, een kweker. De eerste nacht sliepen Sietske en ik samen op een stroomatras op de grond; maar ze hebben nu 't ledikant laten maken en 't stroo daarin gelegd, met een dikke deken over 't stroo heen; zoo gaat 't best. Met voedsel hebben ze 't royaal hier; aardappelen en groenten "zat", nog volle melk (ze hebben een geit in 't schuurtje) en natuurlijk veel koffie. Brood en boter kregen we de eerste dagen gratis van de Centrale Keuken; het werd aan huis gezorgd, ook 't warme eten. Later kon dit tweemaal per dag in de buurt gehaald worden, en nog later moest er een boter- en aardappelbon ingeleverd worden, en toen haalden we 't niet meer, want het eten viel erg af bij 't brouwsel van juffr. Spijker, die rijkelijk met vet werkte.

Het eten van de keuken ging toch meestal naar de konijnen, de geit of het varken van Rouwhorst. Den heelen dag is 't fornuis hier aan ("koolen ook zat") en dat is voor mij, die aldoor met m'n poot languit op een stoel moet zitten, een groote troost. Die voet is erg dik opgelopen en heeft alle kleuren van de regenboog gekregen; 't is een bloeduitstorting in de voet; de eerste dagen pijnlijk, maar nu gaat 't wel weer.

Sietske kan het erg goed vinden met Wim en Gerrie, vooral met de eerste dat een leuk pienter joggie van Sietske's leeftijd is. Hij is erg leergierig en gaat dolgraag met Sietske naar "Meester Meeter" toe om sommetjes te maken en te schrijven. Tusschen de rommel speelgoed hebben we hier ook "mensch, erger je niet" gevonden, wat met enthousiasme meegespeeld wordt door alle buurkinderen en dat zijn er vele! De kleurtjes en waterverfjes die 'k op het laatste moment meegenomen heb, vallen ook erg in de smaak. De kinderen amuseeren zich zoo dat ze er haast niet toe te krijgen zijn om buiten op de weg te gaan spelen, behalve Onno die toch altijd graag op z'n eentje speelt. Friso en Ditha komen hier veel praten, haast iederen avond bij 't carbidlampje; 's middags gaan ze vaak naar 't dorp om tante Corrie (Walter) op te zoeken, kennissen te ontmoeten of thee te drinken bij de tandarts Obbink die zoo spontaan hartelijk voor hen geweest is en hen gratis hielp. Heel Apeldoorn is geweldig hartelijk voor de vluchtelingen; pyama'tjes voor de kinderen zijn er ook al verschenen. Rustig in de lucht is 't hier ook lang niet; gister viel er nog een bom hier in de buurt; drie dooden; maar wij zijn zoo door de wol geverfd, dat we dit lawaai niets vinden.

30 september.

De berichten (goddank hooren we hier weer eens wat) zijn weer wat gunstiger: Elst zou weer in Engelsche handen zijn en ook Wageningen (dit laatste was onjuist, bleek later). Als dat nu maar doorgezet kan worden! Overigens is Apeldoorn in consternatie. Gister was er een oproep aan alle mannen tusschen 18 en 50 jaar zich te melden met schop en deken om 7 uur 's morgens, teneinde naar Zevenaar te gaan om daar voor de weermacht te graven. Groote opwinding, zenuwachtig huilende vrouwen, opstandige mannen... het slot was dat er maar vijf mannen opkwamen; mooi zoo, Apeldoorn! Wat nu de gevolgen zijn, moet afgewacht worden. Spijker houd zich ziek, Friso blijft ook binnen; heeft trouwens nog last van asthma, wat te begrijpen is na zülke weken! Ik heb vandaag voor 't eerst weer buiten geloopt; ik merk eigenlijk nu pas, hoe alles me vermoeid en verslapt heeft. 'K zou wel altijd op bed willen blijven liggen; die vele harde stemmen in die kleine kamer maken m'n hoofd ook zoo moe.

Friso en Ditha zijn ook nog bij de familie Kleikamp geweest, vriden van de Chitsen; helaas wisten ze niets van de Chitsen af. Wel was Mevr. Busschütter met dochter en honden daar geweest, die verteld hadden hoe 't hun vergaan was met z'n vieren sinds hun vlucht uit Friso's huis op de 24^e. Ze hebben met z'n allen in de kelder van Pension Gerritsen gezeten, waar ze door de Duitschers met handgranaten uitgejaagd zijn, en toen zijn de Busschüters en Chitsen elkaar kwijt geraakt. Ik vind het wel onrustbarend dat de Chitsen nog niet in Apeldoorn zijn; we begrijpen er niets van.

1 oktober.

Vandaag weer Zondag, voor mij een beddag. 'K heb het vannacht hevig in m'n ingewanden gekregen, waar ik erg slap van ben. Blijkbaar had ik het gisteren al onder de leden, en toen we 's middags

gebakken spek door de stampot kregen, deed dat de deur dicht. Ik ben nog niet gewend aan 't zwaardere eten, hoewel 'k er aan gedacht heb mijn porties klein te nemen. De Spijkers zijn weer erg hartelijk: zij heeft haar laatste fleschje boschbessen voor me opengemaakt en stond dadelijk klaar om 's morgens het laken uit te wasschen. De kinderen komen telkens een gezellig praatje maken; 't is best uit te houden zoo.

Lam dat ik mijn vulpen heb verloren; waarschijnlijk in de kelder; overal moet ik nu leenen. Geen nieuwe berichten.

Dinsdag, 3 oktober.

Weer een consternatie! Een afschuwelijke dag voor Apeldoorn: de bekende schandelijke manier van afpersen door de moffen is niet uit gebleven. Nadat er Zaterdag zoo weinig mannetjes verschenen waren, waren Maandagmorgen alle straten en bruggen afgezet (of tenminste waren er soldaten neergezet), de lijken van de arme kerels van de ondergronsche beweging die die nacht gefusilleerd waren (er hadden zich spionnen bij de Apeldoornsche ondergrondsche ingedrongen die voorgegeven hadden bij de Arnhemsche ondergrondsche te hooren, waardoor ze adressen te weten waren gekomen) lagen ostentatief op de weg, er werden hier en daar razzia's gehouden, en er werden bedreigingen omgeroepen als repressaille-maatregel tegen de weigering om zich te melden, zooals 't dooden van vrouwen en kinderen, huis in brand steken enz. Het geheel had natuurlijk het effect dat de schoften gewild hadden: vele mannen stroomden naar de markt om zich op te geven, en de vrouwen kregen 't op de zenuwen. Rouwenhorst en Friso hebben er geen moment over gedacht om te gaan. Voor Spijker was 't gecompliceerder: hij wou zelf niet gaan en had zich Zaterdag al ziek gemeld bij de baas (Kolenhandel Hugenholz), maar de vrouw was doodsbenauwd dat ze daar niet in zouden lopen; ze kreeg het op de zenuwen van angst en liep den heelen dag huilend rond zonder iets uit te voeren. De goede Spijker werd er wanhopig onder en stelde voor om zich maar te gaan melden, als Riek dat dan zo graag wou; maar die consequentie durfde ze toch ook niet aan, en zoo bleef 't vraagstuk den heelen dag hangen en zeuren, tot donker toe. Pas toen 't bericht van één van de vele kletsbuurvrouwen de ronde deed dat er veel te veel mannen waren gekomen, herstelde Riek zich, wat Friso de verzuchting ontlokte: "Had ik dat bericht maar eerder bedacht". "Gatjan" ligt dus maar steeds in bed hoewel de stemming in 't dorp geluwd is en alles weer functioneert. Friso en Rouwenhorst zitten nog in huis. Ik ben weer beter, alleen wat slap. Berichten zijn er niet.

Epe, 28 oktober.

In lang niets bijgeschreven. Intusschen verandering van toestand: 'k heb een invitatie van Jo en Simon Ritsema van Eck, met wie 'k in correspondentie kon komen, met beide handen aangepakt. 't Was eventjes pijnlijk om het de Spijkers mee te deelen die er zoo licht achter zouden zoeken dat "de mevrouw" op die arbeidersfamilie neerzag. Dat was natuurlijk niet zoo; ik zal altijd hun gulle hartelijke, goedgeefsche houding in eere houden. Maar wat ik wél heel moeilijk vond om dagelijks te ondervinden, was de weinige hygiëne die er betracht werd in 't huisje (om niet te spreken van de vuilheid en slordigheid van Riek) en de ruwheid waarmee ze hun kinderen opvoedden; wat gepaard ging met knijpen, slaan en schelden. Dat kon 'k hun niet zeggen. Een enkele keer had 'k weleens een gesprek met

hen erover, waar vooral de man wel vatbaar voor was, maar de vrouw driftig, ongeduldig en dom, dus daar bereikte je niets mee. Mijn voet was genezen, dus 'k ging 's middags dikwijls 't dorp in om kennissen op te zoeken, bv. de Vorsters, de Kipps, de Schade van Westrums en Annie Haas, die er erg zielig aan toe was: na alle treurige jaren die ze met Henk doorgemaakt heeft, is hij tenslotte dood – alleen in 't Noodziekenhuis in Otterloo op de Hooge Veluwe, gestorven, terwijl Annie geëvacueerd was naar Apeldoorn, waar ze ziek lag bij vreemden, die trouwens haar verpleegden zoo goed ze konden, terwijl ze pas na een week op de hoogte gesteld werd van zijn dood; gelukkig is Annie een week later per vrachtauto naar Han in Amsterdam kunnen komen. Ook ging 'k vaak mee naar Mevr. Walter, die haar man in Buchenwald verloren heeft en wiens zoon pas in Groningen gefusilleerd is. En een paar maal naar Martha Heybroek – Kloek Hellemans, die op de Soerensche weg 146 haar neef verpleegt en die bijzonder hartelijk voor mij is geweest, ook in 't uitlenen van kleeën en ondergoed.

Juist toen 'k mijn vertrek uit Apeldoorn bepaald had op 22 oktober werd er in 't Apeldoornsche krantje bekend gemaakt, dat alle evacués weer moesten vertrekken, m.a.w. 40.000 zwerverlingen werden weer de weg opgejaagd; “zooveel mogelijk naar het Westen”, stond er bij. Arme mensen!

Wij gingen dus Zondagmorgen de 22e al vroeg op stap naar Epe, Friso te voet om 8 uur van huis, Ditha en ik volgend op de fiets om half tien met mijn bagage achterop (we hadden de fiets van Riek te leen gekregen). De vorige dag hadden we zoo goed en zoo kwaad als 't ging Sietske's verjaardag gevierd; de Spijkers hadden erg uitgehaald om ons te tracteeren op een paar konijntjes, gebraden in echte “zwarte” boter! Maar deze Zondag zouden de kinderen bij Spijker en Rouwenhorst blijven. Om half elf haalden we Friso in, die al heelemaal Epe door was, op de Deldenweg. Met z'n drieën verder wandelend ontmoetten we Arie en Fie IJzerman, die op de Dellerparkweg wonen, waar we een praatje mee maakten. Een kwartiertje verder komt een mij totaal vreemde mevrouw (later beek dat Dolly Bischof-Heemskerk te zijn, een groote vriendin van de Ritsema's die ik later veel ontmoet heb) mij haar fiets aanbieden; “dan konden we 't laatste stuk tenminste met z'n drieën fietsen”. 't Heele buurtje scheen al op de hoogte te zijn van onze komst. Tegen twaalfen waren we op de Hooge Heide, waar 'k verbazend hartelijk ontvangen werd. Friso en Ditha bleven een kopje thee drinken en waren verrukt van 't prachtige uitzichten 't aardige bijzond efficient ingericht huisje, Simon's trots! Daarna gingen zij door naar de familie Bosch op de Dellerparkweg (Fita Bosch-van Opstal is een schoonzuster van Stans). Deze bleken in de meening te verkeerren, dat Friso en Ditha ook in Epe wilden blijven en hadden al een piep klein gemeubileerd huisje van hen in 't bosch, vlak bij hen, uitgezocht. Friso en Ditha waren verrukt van dat plan –en ziet, dat kan doorgaan! Friso heeft namelijk kunnen bewerkstelligen dat hij door 't bureau van de voedselcommissaris, waar hij in Apeldoorn ook werkte (Ausweis, salaris en werk!) overgeplaatst is naar Epe. Volgende week, tegen 1 november komen ze dus met de kinderen ook hier wonen en wordt de eenkamerwoning “de winterslaap” voor hen in orde gebracht!

Ik ben hier door Jo fijn in de warme kleeën gestoken; rok en blouse, mantelpak, jurk, muts enz. En ik geniet van een heelijk bed, van smakelijk tafelgerei, van een gezellig milieu, van de hygiënische W.C., van een frissche waschbak, van goed eten, en niet in 't minst van de prachtige natuur op dit 300 H.A. groote terrein en van de pittige herfst!

Ontlopen doe je de ellende natuurlijk niet, want ook hier worden razzia's gehouden op mannen tusschen 17 en 50 jaar, ook hier worden de bosschen meter voor meter afgezocht naar onderduikers, ook hier worden fabrieken leeg gestolen, en ook in deze buurt hoor je bommen vallen op de spoor en andere objecten. Maar dat alles is niets na de afschuwlijke hel in Oosterbeek!

14 November.

Friso en Ditha zijn hier nu al veertien dagen in hun huisje in 't bosch. 't Is werkelijk een idyllische plekje, maar 't moest zomer zijn. Fita en Herman hebben al 't mogelijke gedaan om er een behoorlijke woning van te maken en de overige boschbewonders, waaronder de IJzermannen en Mevrouw Bischof beijveren zich om hun leventje dragelijk te maken. Ook Onnie is bijzonder hartelijk voor hen en heeft hun b.v. door v.d. Zedde een stuk bosch laten aan wijzen waar Friso uit kappen mag om hun "duveltje" behoorlijk te stoken. Overal in de omtrek hoor je hout zagen en hout kappen; 't is hèt grote probleem van alle gezinnen: Hoe krijg ik de brandstof om mijn eten te koken en de kamer te verwarmen? Gas en elektriciteit zijn uitgeschakeld wegens gebrek aan kolen. 's Avonds zit ieder dus een klein poosje met een kaarsje of olie-lichtje of carbid-lantaarn en gaat uiterlijk negen uur naar bed toe. De voedselpositie is hier tamelijk gunstig, omdat er wel groenten en aardappelen te krijgen zijn (maar geen suiker en weinig zout), maar in de grote steden schijnt het ontzettend moeilijk te zijn, zoodat iedereen van de Centrale Keuken eet en dan, zoo mogelijk, wat bijkookt.

Jammer dat Sietske al die tijd dat ze hier zijn, ziek is: darmcatarr en bronchitis, een vervelend begin. Eerst was Carl Giebers, hun dokter uit Oosterbeek er bij, en nu Dr. Hummelink.

De rest is weggeraakt, maar het "gelukkige" einde is er.

Voor-oorlogs aanblik van het huis waar de familie Meeter in Oosterbeek woonde aan de Bildersweg, vanuit het Zuiden gezien. De bewuste kelder bevond zich aan de Noordkant langs het van Deldenpad. Op de foto zijn Onno en Sietske in de tuin aan het spelen.

